

TRABZON'DA HALKIN KİTAP SAHİBİ OLMA DÜZEYİ

(1795-1846)

Abdullah SAYDAM*

Özet

Bu makale XIX. yüzyılın ilk yarısında Trabzon'da halkın kitap sahibi olma düzeyini incelemektedir. Araştırmanın temel kaynağını Trabzon fier'ine Sicilleri oluşturmaktadır. Döneme ait toplam 29 sicil incelendi. Sicillerde yer alan tereke kayıtları bu konuda oldukça ayrıntılı bilgiler içermektedir. İnceleme sonucunda devrin önemli şehirlerinden biri olan Trabzon'da, kitap sahibi olma oranının bir hayli düşük olduğu görülmektedir. Elde edilen veriler Osmanlı Devleti'nin yıkılışının kültürel sebeplerini ve yapılan reformların neden uzun zaman aldığına da açıklamaktadır.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı Devleti, Trabzon, yenileşme, kitap sahibi olma düzeyi

Giriş

Osmanlı Devleti'nde XVII. yüzyılda gerçekleştirilen ıslahat hareketlerine nazaran daha köklü ve kapsamlı yeniliklerin yapılması zarureti, bilhassa XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren şiddetle hissedilmekteydi. Bazı devlet ve fikir adamlarının hazırladıkları layiha veya eserlerde, buna dair görüşler belirtmeleri sıkça rastlanan bir durumdu. Bu yüzyılın sonuna varıldığında, yenileşme ihtiyacının derin etkisiyle devletin birtakım reformlara yöneldiğini görmekteyiz. Mühendishanelerin açılmasından Nizam-ı Cedit denemesine, II. Mahmud devri reformlarından Tanzimat'a kadar yapılan çalışmalar, hep devleti yeniden yapılandırma maksadını gütmekteydi. Özellikle 1830'lardan sonra yapılanlar ya da yapılmaya çalışılanlar, eski ıslahat hareketlerinden daha köklü ve kapsamlı reformlar olma özelliğine sahipti. fiüphesiz yenileşme sürecinde yasal veya kurumsal düzeyde gerçekleştirilenler önemlidir; fakat toplumun yenileşmeye hazır ve istekli olmaması durumunda plânlanan değişikliklerin kâğıt üzerinde kalması da kaçınılmazdır.

Yenileşmeye açık ve hazır olmanın bir kültür ve zihniyet meselesi olduğu bilinmektedir. Kitap okuma ve ona sahip olmanın bir toplumun kültür ve zihniyet dünyasını anlamada, algılamada ve değerlendirmede önemli kıstaslar teşkil ettiği söylenebilir. Osmanlı toplumuyla ilgili yorumlarda sağlıklı bir bakış açısına ulaşabilmek için, halkın kitap sahibi olma, dolayısıyla kitap okuma hatta okur-yazarlık düzeyi konusunda akademik bilgilerin elde bulunması gerekmektedir. Yeterli ölçüde yapılacak araştırmalar, sadece üst düzey yönetici kadrosunun veya devlet merkezinde yaşayan asker ve sivil bürokratin değil, aynı zamanda halkın kültür düzeyini ve kültürel unsurlara yakınlık derecesini göstermesi bakımından önemli olacaktır. Bu ön kabulden hareketle cevap aramamız gereken soruları şu şekilde oluşturabiliriz: XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde halkın kitap okuma düzeyi ne idi? Kitap satın alma ölçüsü ne seviyedeydi? Genelde hangi tür kitaplar okunur, alınır ve miras bırakılırdı?

Sorulara sağlıklı şekilde verilebilecek cevaplar, Osmanlı Devleti'nin yenileşme sürecini, meselâ yeniliklerin neden oldukça uzun sürede halka benimsetilebildiği konusunu, daha sağlıklı değerlendirmemize yardım edebilir. Değerlendirmenin sağlıklı olabilmesi için de Osmanlı memleketlerinin tümü veya hiç değilse önemli bir kısmı dikkate alınarak sorulara cevaplar aranması gerekir.

İşte bu araştırmada Türk toplumunun yenileşmeye hangi düzeyde hazır olduğu tarzındaki soruları değerlendirmeye zemin oluşturmak ve yardımcı olmak üzere, Osmanlı Devleti'nin orta ölçekli vilayet merkezlerinden biri olan Trabzon ile ilgili bir çalışma yapıldı. XIX. yüzyılın ilk yarısını kapsayan dönemde şehir merkezinde vefat eden kadın ve erkeklerin ne kadar kitaba sahip oldukları, ne çeşit kitap bulduklarını, ortalama kitap maliyeti ile bunun halkın ekonomik durumuna oranının ne olduğu tespit edilmeye çalışıldı.

İncelenen Tereke Defterleri

Araştırmanın esas kaynağını 1210/1795 – 1262/1846 yılları arasına ait Trabzon fier'iyeye Sicilleri oluşturmaktadır. Yalnız 1227/1812 – 1233/1818 yıllarını kapsayan yedi yıllık döneme ait kayıt bulunmamaktadır. Söz konusu sicillerde yer alan ve tümü Müslüman olan 242 erkek, 131 kadın olmak üzere toplam 373 şahsa ait tereke kaydı üzerinde yapılan inceleme sonucunda kitap miras bırakanlar belirlenmeye çalışıldı. Tereke sahiplerinin ölüm tarihlerinin incelenen yıllara nasıl dağıldığı Tablo-1'de gösterilmiştir. Görüldüğü üzere son dönemlerde daha fazla kişiye ait veri bulunmaktadır.

Tablo-1. Tereke kayıtlarının yıllara göre dağılımı

Kaynak: *TfiS*, 1945-1972, muhtelif sayfalar.

Kitap bırakıp bırakmadığı incelenen tereke sahiplerinin ikamet ettikleri mahalleler de Tablo-2'de gösterilmiş olup, nüfusu daha yoğun olan Cami-i Kebir, İskender Paşa, Boztepe, Pazarkapı, Çarşı ve Kemer kaya, Muhyiddin, İmaret ve Debbağhane mahallelerinden diğerlerine göre fazla kaydın yer alması, örneklemenin Trabzon'u temsil edebildiğinin bir göstergesi olarak düşünülebilir.

Tablo-2. Tereke sahiplerinin ikamet ettikleri mahalleler

Kaynak: *TfiS*, 1945-1972, muhtelif sayfalar.

Terekeleri incelenen kişilerin ekonomik durumlarının hangi düzeyde olduğunu anlamak için varislere bırakılan mülk ve eşyanın nakdî değerinden hareketle Tablo-3 oluşturuldu. Toplam tereke bedeli üzerinde yapılan bu incelemeden anlaşılacağı üzere, halkın önemli bir kısmının toplam servetinin değeri, tahminî bir rakam belirlemek gerekirse, 5.000 kuruşun altındadır. Bunun sayısal değeri 256 olup oranı ise % 68.6'dır. Yani incelenen tereke sahiplerinin yaklaşık üçte ikisinin öldüklerinde varislerine bırakabildikleri servetin değeri 5.000 kuruştan daha azdır. Kadınlarda oran daha da yüksek olup yaklaşık % 90'ının bıraktığı servet bu meblağın altındadır. Yirmi bin kuruştan fazla değere sahip servet bırakan hiç kadın bulunmadığını da ilave edelim. 500.000 kuruştan fazla serveti olan dört kişi devlet görevlisi olup servetlerinin büyüklüğü sırasıyla Vali Hazinedar zade Osman Paşa (6.960.493 kuruş), onun kardeşi Memiş Paşa (1.201.077 kuruş), Vali Abdullah Paşa'nın Kethüdası Amasyalı Hafız

Hüseyin b. Hafız Abdullah Efendi (744.738 kuruş), Gümrük Kâtibi Mustafa Ağa b. İbrahim Ağa (648.550 kuruş)'dır (TfiS, 1968, 75/b-84/a; 1959, 19/b-23/a; 1970, 52/b-57/a; 1966, 19/a-21/a).

Tablo-3. Tereke sahiplerinin zenginlik düzeyleri

Kaynak: TfiS, 1945-1972, muhtelif sayfalar.

Halkın ekonomik durumuna ilişkin bu veriler değerlendirilirken, zaman içerisinde paranın değerinde meydana gelen değişmelerin dikkate alınamayıp mutlak değerlerin yazıldığı göz önünde bulundurulmalıdır. Meselâ oturulabilecek bir evin ortalama fiyatının, şüphesiz gayrimenkullerin değerlerini etkileyen pek çok faktörü ve incelediğimiz dönem içerisinde zamanla meydana gelen değişimleri dikkate almak kaydıyla, başlangıçta 200-500 kuruş iken, sonraları 500-1000 kuruş dolaylarında olduğunu hatırlatalım. Daha kapsamlı sosyo-ekonomik tahliller bu yazının amacı dışında olduğundan bu kısa hatırlatma ile yetinerek, sadece ekonomik verilerin halkın ezici çoğunluğunun *orta düzey gelir grubuna* sahip olduğunu gösterdiğini ilave edelim.

Halkın sosyo-ekonomik durumunu anlamak için bir başka ekonomik ölçü olarak ev sahipliği derecesine bakıldı. Evlerin nitelikleri, fiyatları, hatta birden fazla ev sahibi olma gibi değişkenlerin daha sağlıklı veriler ortaya çıkmasına sebep olacağı bilinmektedir. Bununla birlikte ana hatlarıyla da olsa fikir edinilmesi için Tablo-4 hazırlandı. Söz konusu tabloda yer alan bilgilere göre incelenen tereke sahiplerinden 160'ının tek hisseli olarak en az bir evi bulunmaktadır ki, oran olarak % 45.40'a tekabül etmektedir. Bu grubun içerisinde birden fazla eve sahip olanların varlığını da hatırlatalım.

Tablo-4. Tereke sahiplerinin ev sahibi olma düzeyleri

Kaynak: TfiS, 1945-1972, muhtelif sayfalar.

Kitaplar ve Sahipleri

Terekesi incelenenlerden 3 erkek ile bir kadına ait kayıtlardaki eşyalar tek tek sayılmadığından, onları çıkardığımızda, miras bırakılan eşyalar üzerinde inceleme yapabilecek 236 erkek, 133 kadın olmak üzere toplam 369 şahıs bulunmaktadır. Böyle bir inceleme ile ailelerdeki kitap sayısına da ulaşılabileceği görülmüştür. Zira Osmanlı tatbikatında bir kişinin ölümü halinde miras olarak bıraktığı gayrimenkul, nakit para, ev ve süs eşyası, silah, canlı hayvan gibi değeri fazla olan eşyanın yanı sıra, kullandığı halı, kilim, yatak, yorgan, eski gömlek, eski çarık gibileri, kısacası iğneden ipliğe kadar tamamı mahkemece belirlenirdi. Bilahare bu mallar özel bir mekân olan "Sûk-ı Sultanî" denilen çarşıda müzayede ile satılarak elde edilen meblağ, İslâm miras hukukuna göre, ilgililer arasında mahkeme marifetiyle taksim edilirdi. Bütün bu işlemlere ait kayıtlar da *şer'îye sicillerine* kaydedilirdi. Dolayısıyla tereke listelerinde, birkaç sayfalık *En'âm-ı fieriften Kur'an-ı Kerim'e Delâil-i Hayrat'tan Marifetname'ye* kadar, ölen şahsın varislerine kitap cinsinden bıraktığı ne var ise tamamının kaydına ulaşmak mümkün olmaktadır. Bununla birlikte bir şahsın ölmeden önce dinî kurumlara yahut da bir dostuna, tanıdığına kitap bağışlaması halinde bu bilgilere incelenen kayıtlardan ulaşmanın mümkün olmadığını ilave edelim.

Bu çerçevede yapılan incelemeye göre *Trabzon fier'iye Sicillerinde* tereke kaydı açıkça yazılmış olan 369 kişiden 81'i öldüğünde varislerine kitap bırakmıştır ki, oran olarak % 22'ye tekabül etmektedir. Ancak kolaylıkla anlaşılacağı üzere, her vefat eden aynı miktarda kitap miras bırakmış değildir. İstatistikî verilere göre 81 kişiden 22 erkek ve 13 kadın olmak üzere toplam 35 kişinin terekesinde bir kitap bulunmaktadır (Tablo-4). Miras olarak iki kitap bırakanlar ise 6 erkek, 2 kadın olmak üzere toplam 8'dir. Bu demektir ki bir veya iki kitap miras bırakanların toplam sayısı 43 olup (toplama oranı % 11.6), terekesinden kitap çıkanların yarısından fazlası bu durumdadır (kitap sahiplerine oranı %53.1). 3-5 arasında kitap bırakanların sayısı 10 olup toplama oranı % 2.7, kitap sahiplerine oranı ise % 12.3'tür.

Tablo-5. Terekesinde kitap bulunanlar

Kaynak: *TfiS*, 1945-1972, muhtelif sayfalar.

Gerçek anlamda kitap okuma düzeyini tespit edebilmek için birkaç kitaba sahip olanların istatistikî verilere dâhil edilmesinin doğru olmadığını düşünmekteyiz. Zira *Amme Cüz'ü*, *En'âm-ı fierif*, *Kur'an-ı Kerim* gibi dinî kitaplar genelde sadece ibadet amaçlı olarak okunmaktaydı. Okuyanların çoğu zaman Arapça metinlerin muhtevasını bilemeyebilecekleri düşünülebilir. Dolayısıyla halkın kültürel profilinin tespit edilmeye çalışıldığı bu incelemede bunların istatistikî verilere dâhil edilmesi gerçek durumun anlaşılmasını engelleyebilmektedir. Bu hususu daha da belirginleştirmek için Tablo-6 hazırlandı. Bu tabloda terekesinde beş ve beşten az kitap çıkan kişilerin bıraktıkları eserlerin adları yazılmıştır. Tablo incelendiğinde açıkça görüleceği üzere beş ve beşten az kitap bırakan toplam 53 kişinin, yani kitap bırakanların % 65.4'ünün, toplam tereke sahiplerinin ise % 14.4'ünün önemli bir kısmının (% 72), esasında pek de okumayı alışkanlık haline getirmediikleri söylenebilir. Özellikle kadınlar bakımından bu durum çok daha aşikârdır. Nitekim altıdan fazla kitap bırakan insanlar arasında hiçbir kadın yer almadığı gibi, Tablo-6'da kitap sahibi olan kadınlar arasında *Kur'an-ı Kerim* ve *En'âm-ı fierif* dışında kitaba sahip olan sadece üç kişi bulunmaktadır. Başka bir deyişle tereke sahibi olan 133 kadından sadece üç tanesi, varislerine bu çeşit kitapların dışında kitap bırakmıştır.

Tablo-6. Terekesinde 1-5 arası kitap çıkanların bıraktıkları kitaplar

Kaynak: *TfiS*, 1945-1972, muhtelif sayfalar.

Kitap okumanın makul seviyede olması için, anlamı bilinmeden okunan, daha doğrusu harflerin şekilleri ezberlenen dinî kitaplar dışında Türkçe bir takım eserlerin mevcudiyeti gereklidir. Altıdan az sayıda kitap bırakanlar arasında Türkçe şu ya da bu kitaba sahip olanların on beş kişiyi geçmediği Tablo-6'daki bilgilerden anlaşılmaktadır. Mirasında hiç değilse altıdan fazla kitap olanların okumayı alışkanlık haline getirdiği, bir ihtimal olarak söylenebilir. Bu açıdan baktığımızda 369 kişiden sadece 28'inin altıdan fazla kitabı bulunduğunu görmekteyiz. Nüfusun geneliyle kıyasladığımızda % 7.6'lık bir oranla karşılaşmaktayız. Her ne kadar bir takım kütüphanelerden ya da özel şahıslardan ödünç kitap alanların varlığı akla gelmekteyse de, sayısal verilerdeki hataları dâhil etsek dahi en nihayet % 10'a varmayan *kitap sahibi olmaya meraklı/hevesli bir kitleden* söz ediyoruz demektir. Üstelik bu oran içerisinde nüfusun yarısını teşkil eden kadınların yüzdesinin ihmal edilebilecek bir seviyede olduğu anlaşılmaktadır.

Toplumun kültürel karakterine etkide bulunan, gerçek anlamda okur-yazar olan yani basit bir mektup yazıp okuyabilen değil de; çevresine yol göstermek durumunda olan insanların en azından on kitaba sahip olması gerektiğini düşünmek yanlış olmaz. Böyle bir bakış açısıyla rakamlara baktığımızda miras olarak ondan fazla kitap bırakan kişi sayısı 20 olup, bir başka deyişle toplam nüfusun yalnızca % 5.4'ü bu grupta yer almaktaydı. Toplumda fikir üreten, düşünen, belki yazan, eski deyişle *münevver* ya da *aydın* olan kişilerin ise hiç değilse otuzdan daha fazla sayıda kitaba sahip olabileceği bir tahmin olarak ileri sürülebilir. İstatistikî veriler böylelerinin sayısının 12, oranının ise sadece % 3.2 olduğunu ortaya koymaktadır. fiüphesiz bu yorumun sağlıklı anlaşılabilmesi için, kişinin sahip olduğu bütün kitabı okumamış olabileceği veya kendisinde bulunandan daha fazla sayıda kitaptan yararlanmış olabileceği gerçeğini unutmamak gerekir.

Yirmiden fazla kitap bırakan toplam on beş kişinin kimliği devrin öncü kadrolarını tanımak açısından önemli olmalıdır. Bundan dolayı kişilerin isimleri ve bıraktıkları kitap sayısına daha yakından bakmakta yarar bulunmaktadır. Bu maksatla oluşturulan Tablo-7'den de anlaşılacağı üzere yirmiden fazla kitap bırakanların ezici çoğunluğu devlet kademeleri ile çeşitli eğitim-öğretim kurumlarında görev yapan insanlardır. Bahsedilen kişilerden üçü *paşa* unvanlı olup biri uzun süre Trabzon'da valilik yapan meşhur Hazine Darzadelere mensup olan Osman Paşa'dır. Diğer ikisi de onun yakın akrabaları olup yine epey zaman *vali kaimmakamı* olarak görev yapmışlardı. Diğer şahıslar arasında devlet görevlisi/ilmiye kesiminden olarak iki *kadı*, bir üst düzey bürokrat olarak *Hâcegân-ı Divan-ı Hümayun* unvanlı *vali kethüdası*, bir *gümrük emini*, bir *imam vekili*, bir de kayıtlarda mesleği açıkça yazılmayan ancak babasının müderris, dedesinin müftü olmasından ötürü kendisinin de ilmiyeden olduğu kuvvetle muhtemel bir şahıs yer almaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla en fazla kitap da bu şahsın mirası arasında yer almaktadır. Geriye kalanlardan biri eski kitapçı, biri Trabzon'un köklü ailelerinden olan Mısırlı zâdelere mensup bir şahıs, biri de ilmî faaliyetleriyle tanınan Oflu bir ailedendir. Üç şahsın *hacı* unvanlı olduğu, bunlardan birinin aynı zamanda *hafız* olduğu görülmektedir. Bu son gruptakilerin meslek olarak ilmiyeyi seçmeseler dahi ilme meraklı tüccar/esnaf kimseler olduğu ileri sürülebilir ki, zaten bir tanesinin *kazâz* (ipek işleyen, ipek satan) olduğu açıkça kayıtlıdır.

Tablo-7. Yirmiden fazla kitap bırakan kişiler

Kaynak: *TfiS*, 1949, 25/a-26/b; 1952, 17/a, 21/a; 1957, 25/b-26/a; 1962, 34/a-b; *GfiS*, 1417, 10/b-11/a, 23/a-25/a, 25/b-26/a; *TfiS*, 1965, 40/a-b; 1968, 42/b-43/b, 75/b-84/a, 1959, 19/b-23/a; 1970, 52/b-57/a, 1972, 15/a, 16/a-17/b.

Tablo-7'de verilen bilgiler esas itibarıyla çok şaşırtıcı sonuçlar doğurmamaktadır. Bir toplumda üst düzey yönetici kadro ile ilim adamlarının daha fazla kitaba sahip olması anlaşılabilir bir durumdur. şaşırtıcı olan husus ortalama yarım asra yakın bir zaman dilimini kapsayan dönemde Trabzon gibi önemli bir vilayette yaşayan insanlar arasında yirmiden fazla kitabı olan kişi sayısının bu derece az olmasıdır. Hâlbuki gerek zengin gerekse ilmiyeden olan insan sayısının bu kadar az olmadığı muhakkaktır.

O hâlde sorulması gereken soru şudur: Kitap sahibi olmayı engelleyen sebep nedir? Burada ilk akla gelen cevap, matbaanın yaygın biçimde kullanılmadığı, kâğıt üretiminde dışarıya bağımlılığın söz konusu olduğu bu dönemde kitap fiyatlarının pahalı olmasıdır. Bu ihtimali yine kayıtlardan hareket ederek değerlendirelim: Yalnız kitap fiyatları ile halkın alım gücü arasındaki denge araştırılırken, kitabın yazma veya basma oluşu, kâğıt ve cilt kalitesi, varak miktarı, yazma ise hattatının kimliği gibi değişkenlerin etkileyici unsurlar olduğunu, bu yüzden kitapların bedellerinde şaşırtıcı düzeyde

farklılıklar bulunduğunu öncelikle belirtelim. Meselâ 1238/1822-1823 yılına ait bir kayıta 15 kuruşa *En'âm-ı fierif* fiyatlandırıldığı gibi (*TfiS*, 1955, 37/a.), 1246'da 2, 1248'de 25, 1251'de 40, 1257'de ise 3 kuruş olarak belirlendiği görülmektedir (*TfiS*, 1960, 16/a; 1962, 32/b; 1964, 2/b; 1966, 38/a).

18 Rebiülevvel 1214 / 1799 tarihli kayıta Debbağhane mahallesinden Alemdaroğlu diye tanınan Hacı Osman Ağa b. Hüseyin adlı birinin tereke kaydı bulunmaktadır fiahsın servetinin bedeli masraflar sonrasında 3.096 kuruş 20 paradır. Gayrimenkullerine bakalım: Debbağhane mahallesinde ev (800 kr.), aynı mahallede dükkân (350 kr.), Sipahi çarşısında fırın (600 kr.), Bedesten'de dükkân (180 kr.), aynı yerde ekmekçi dükkânın yarım hissesi (180 kr.), Meydan-ı fiarkî'de demirci dükkânı (120 kr.), Değirmendere'de üç göz değirmen (400 kr.) (*TfiS*, 1947, 36/a-b). Bu kadar gayrimenkule sahip bir insanın gelir düzeyi orta hallinin çok üzerinde olduğuna göre bir miktar kitaba da sahip olduğu akla gelmektedir. Hâlbuki terekesinden bir âdet kitap (*En'âm cüz'ü dâhil*) bile çıkmamıştır. Peki, bu sıralarda kitapların fiyat durumu nedir? Başka tereke kayıtlarından öğrendiğimize göre *En'âm-ı fierif*'in hediyesi 2 kuruş 11 para (*TfiS*, 1947, 25/b), *Kur'an-ı Kerim*'in hediyesi 80 kuruştur (*TfiS*, 1947, 35/b-36/a). Verdiğimiz bu kayıttan da anlaşılacağı gibi bir *Kur'an-ı Kerim*'in hediyesi ortalama bir evin fiyatının onda biri düzeyindedir. 1210/1795-1213/1799 yılları arasında temel tüketim maddelerinin fiyatlarından bazı örnekler vermekte de yarar bulunmaktadır. Söz konusu tarihler arasında bir kıyye (eskiden 1282 gram, yakın zamanlarda 1000 gram karşılığı olan ağırlık birimi) koyun eti 8, keçi eti 5-6, kelle 3, sade yağ 30-40, bal 10-12, peynir 10-14, bir çömlek süt 2-3, sabun 40-48 para arasında değişmekteydi (40 para 1 kuruştur) (*TfiS*, 1945, 57/b; 1947, 88/a).

Enflasyon sebebiyle eşya fiyatlarının bir hayli yükseldiği sonraki yıllara ait bir örnek daha verelim: 1238/Eylül 1822 yılı başlarına ait bir kayıta iki *Kur'an-ı Kerim*'den birinin hediyesi 20, diğerinki 40 kuruş, *Delâil-i Hayrat* adlı eserin fiyatı ise 3 kuruştur. Aynı kayıta 1 kıyye zeytinyağının fiyatı 2, sadeyağın 5, pirincin 3, sabunun 10 kuruştur. 7 kot buğdayın fiyatı da 10 kuruş gözükmektedir (*TfiS*, 1955, 26/a-b, 35/a). Buradan anlaşıldığına göre *Delâil-i Hayrât* adlı esere sahip olmak isteyen kişinin 1 kıyye miktarı pirinç bedelini gözden çıkarması gerekir ki, makul bir meblağ olarak gözükmektedir. Buna rağmen ulaştığımız veriler fiyatlar konusunda çok sağlıklı kararlar vermemize engel olmaktadır. Örneğin Trabzon Valisi Osman Paşa'nın terekesinde (17 fiaban 1259/1843 tarihli) *Buhari fierif*-1100, *Marifetname*-600, *Altıparmak Tarihi*-150, yazma *Tarih-i Raşid*-500, basma *Tarih-i İtalya*-40, basma *Tarih-i Katarina*-15, *Tarih-i Eyalet-i Sivas*-3 kuruş olarak fiyatlandırılmıştır (*TfiS*, 1968, 75/b-80/a).

Verilen örneklerden *Kur'an-ı Kerim* ile İslâmî açıdan muteber kitapların fiyatlandırılması bakımından diğer kitaplarla arasında önemli bir farklılığın olduğu anlaşılmaktadır. Bu eserlerin daha itina ile yazıldığı, kaliteli kâğıt kullanılıp ebru ve tezhip sanatının seçkin örneklerinin tatbik edildiği, daha ustaca ciltlendiği söylenebilir. Bundan ötürü bir *Kur'an-ı Kerim* sahibi olmak için kişinin oldukça önemli bir meblağı elden çıkarması gerekmektedir. Üstelik bu sadece Trabzon'a özgü bir durum değildi, ülkenin diğer bölgelerinde de (meselâ Sinop ve Samsun) benzer özelliklere rastlandığı görülmektedir (Sakal, 1999, 735).

Peki diğer kitaplarda durum neydi? *Delâil-i Hayrat*'a dair misali yukarıda vermiştik. Tablo-8'de sunulan daha farklı eserlere ilişkin veriler Kitapçı Hüseyin Efendi'nin terekesinden derlendi. Ayrıca başka mal ve eşyalarla kitap fiyatları arasında mukayese yapmayı kolaylaştırmak amacıyla aynı terekeden bazı fiyatlara da yer verildi (*TfiS*, 1972, 16/a-17/a).

Tablo-8. Kitapçı Hüseyin Efendi'nin terekesine göre bazı kitap ve

eşya fiyatları (21 Safer 1262 / 1846)

Kaynak: *TfiS*, 1972, 16/a-17/a.

Tablo-8'deki bilgilerden şu sonuçları çıkarmak mümkündür: İlk olarak basma ve yazma *Cümle-i Nahv* adlı eserin fiyatının aynı olması, bu yıllarda basma eserle yazma eser arasında çok önemli bir fiyat farkının bulunmadığını göstermektedir. Bunun en önemli sebebi henüz matbaacılığın yaygınlaşmaması (İskit, 2000; Ertem, 1991, 319-320) ve bu sektörün makine, teçhizat, yedek parça, kâğıt, mürekkep gibi ürünlerde Avrupa memleketlerine büyük ölçüde bağımlı olmasıdır. Ayrıca basma eserlerin hazırlanmasında yazma eserlerden kalma alışkanlık ve tekniklerin devam ettirilmesinin zorlukları gibi birçok faktör bu hususta etkili olmuştur (İhsanoğlu, vd, 2003, 219-255). İkinci olarak dinî eserlerin fiyatlarında, kitapların özel niteliklerini hatırd tutmak şartıyla, insanların alım gücünü gerçekten olumsuz yönde etkileyecek bir durumun mevcut olduğu açıkça görülmektedir. Üçüncü husus din dışı eserlerin fiyatlarında astronomik meblağların görülmemesidir. *Divan-ı Bâkî*, *Divân-ı Fitnat* ve *Sarf* ve *Nahv* kitaplarının fiyatları bunu ortaya koymaktadır. Kullanılmış bir sini ayağı bedeliyle bir *Divan-ı Bâkî* alınabilmekteydi. Yine kullanılmış bir bakır fenerin fiyatı beş tane *Tuhfe-i Vehbi'ye* eşittir. Demek ki, özel nitelikli kitapları dışarıda tutarsak, kitap fiyatlarında karşılanması imkânsız bir durumun söz konusu olmadığını söyleyebiliriz. En azından okumak isteyen ve maddî durumu yerinde olan kişilerin, kitap sahibi olmalarında önemli bir güçlüğü olduğu söylenemez.

fiayet bu tespitler doğruysa ve kitap sahibi olmada esas etken maddî unsurlar ise, din dışı eserler ucuz olduğundan kayıtlarda bu tür kitapların sayısının çok, dinî eserlerin sayısının daha az olması gerekirdi. Hâlbuki birkaç kitap bırakan kişilerin sahip olduklarının neredeyse tamamına yakını dinî eserler idi. Bu durumda kitap sahibi olma oranının son derece düşük olduğunu, maddî durumu yerinde olan bir takım insanların edinebilecekleri kitaplar bulunmasına rağmen buna pek yönelmediklerini söylemek mümkündür. Dolayısıyla kitap okumama konusunda fiyatın tek belirleyici sebep olduğunu ifade etmek doğru olmaz. Nitekim Molla Siyah mahallesinden Küçük Hacı Mehmed b. İslâm adlı birinin terekese toplamı 94.334 kuruş olup, terekесinden sadece hediyesi 50 kuruş olan bir *Kur'an-ı Kerim* çıkmıştır (13 fiaban 1237/1822) (*TfiS*, 1955, 30/a-33/a). Sözü edilen şahsın servetinin kitap alma konusunda kendisine bir engel teşkil etmeyeceğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Başka bir misale bakalım: Bayram Bey mahallesinde ikamet ederken vefat eden Esmâ Hatun b. Hacı Hasan adlı kadının terekесinde kitap olarak sadece bir *Kur'an-ı Kerim* bulunmaktadır. Bunun hediyesi 15 kuruştur. Esmâ Hatun'un servetinin toplamı masraflardan sonra 3.079 kuruş olup gayrimenkulleri şöylece sıralanmaktadır: Bayram Bey mahallesinde bir ev (800 kr.), Pazarkapı mahallesinde mağaza (100 kr.), Zağanos Kapı'da dükkân (800 kr.), Bedesten içerisinde dükkân (1.200 kr.) (6 Rebiyülahir 1211/1796) (*TfiS*, 1246, 12/a).

Az sayıda kitaba sahip olma konusunun sadece taşrada bulunan insanlara özgü bir durum olduğu elbette söylenemez. Saray çevresindeki insanlar arasında dahi kitap sahibi olma düzeyinin çok da yüz güldürücü seviyede olmadığı görülmektedir. Bizim inceleme yaptığımız dönemden bir süre sonra dahi durum böyle idi. Meselâ terekese incelenen ve diğer eşyalar bakımından oldukça müsrif olduğu gözlenen Refia Sultan'ın (1842-1880) mirası içerisinde sadece 11 kitabın yer alması bu bakımdan düşündürücüdür (Akyıldız, 1997, 198). Gerçi Refia Sultan'ın saray kütüphanesinden veya diğer şahıslardan ihtiyaç duyduğu kitabı temin etmesi elbette mümkün ve muhtemeldir. Yalnız serveti yerinde olan böyle şahsiyetlerin kitap satın almalarının, bu piyasada iş yapanları olumlu yönde etkileyeceği, kitap yazarların ve basanların sayısını artıracığı; böylelikle ülkenin genel kültürünün gelişmesine olumlu katkıda bulunacağı unutulmamalıdır.

Sonuç

Yapılan bu araştırma XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı toplumunun kitap sahibi olma bakımından ne derece yetersiz düzeyde olduğunu göstermektedir. Bir orta ölçekli vilayet merkezi olarak Trabzon'da varit olan bu durumun diğer şehirlerde daha farklı olduğunu söylemek için fazla sebep bulunmamaktadır. Aktardığımız bilgiler Osmanlı Devleti'nin neden yenileşme zaruretine sürüklendiğinin

göstergesidir belki, fakat aynı zamanda toplumda neden yeniliklerin yukarıdan aşağıya doğru başlatıldığını, yeniliklere toplumun neden etkili biçimde sahip çıkamadığını da göstermektedir. Zira ülke ve toplum meselelerini, dünyanın genel gidişatını bilecek, anlayacak, analizler yapıp çözüm yolları üretecek bir kültürel ortam ve düzey bulunmamaktaydı (Turhan, 1987, 173). Dolayısıyla Tanzimat ve sonrasındaki reformların plânlanması ve uygulanmasında çekilen en büyük sıkıntının yetişmiş insan sayısındaki eksikliğin olması bir tesadüf değildi. Berkes'in deyimiyle; "Bu kadar ağır bir uygulama yükünü başarıyla yürütecek bir uzman kadrosu yoktu. Maliyecisi, memuru, subayı, mühendisi, doktoru, ekonomisti, öğretmeni, hâkimi, savcısı olmayan bir devlet bu yükü kaldıramazdı." (Berkes, 1978, 241).

Buna karşılık gelenek bakımından Türk toplumu cehaletten uzak kalmaya, okumaya, eser yazmaya önem verilmesi gerektiğini ifade eden çok sayıda atasözü, darb-ı mesel, şiir ve menkıbeye aşınaydı. Osmanlı Devleti'nin kurulduğu ilk zamanlardan itibaren şairlerin, yazarların, ilim adamlarının üst düzey devlet adamları tarafından korunup kollandığı, kendilerine atiyeler (hediye, bahşiş) verildiği bilinmektedir (Abdülaziz Bey, 1995, II, 450-451). Ancak kitap yazımı, basımı ve satışı, kitap sahipliği, kitap miras bırakma ve çok farklı alanlarda kitap okuma konusunda; hatta Türkler arasında kütüphane ve bununla ilgili vakıflar kurma anlayışı çok eskilere dayanmasına rağmen modern kütüphanecilik konusunda dahi, en azından son iki yüzyılda Batılıların oldukça gerisinde kaldığı muhakkaktır (Ertem, 1999, 720-731; Erünsal, 1999, 699-719).

Sonuç olarak Trabzon'da yaklaşık yarım asırlık zaman dilimi içerisinde vefat eden, muhtelif gelir düzeyine sahip insanlar arasında, yirmiden fazla kitaba sahip olanların sadece 15 kişi olduğu bir dönemde; bırakalım ülke meselelerini, vilayetin dahi problemlerini çözebilecek bir idarî ve akademik zihniyetin mevcut olduğunu söylemek oldukça zor olsa gerektir. Gerçi çok okuyan, çok kitap sahibi olan insanın her zaman makul ve mantıklı olduğu elbette ileri sürülemez. Hatta aydın / elit zümre içerisinde topluma, devletine yabancı insanların varlığına Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yer yer rastlanmıştır (Güngör, 1978, 38-47, 69-79). Bununla birlikte toplumun kültürel gelişme konusunda istenilen düzeyde olmadığı da bir gerçektir. Az kitap yazılması, basılması, okunması da bunun göstergelerinden biri olarak düşünülebilir. Dolayısıyla sunulan veriler; toplumun yenileşme zarureti gösterdiği gibi, aynı zamanda XVII. ve XVIII. yüzyıllarda teşebbüs edilen ıslahatların kalıcı sonuçlar doğuramamasında, XIX. yüzyıldaki reformların uzun yıllara yayılarak tatbik edilmesinde, diğer unsurların yanında, insan - kitap ilişkisindeki yetersizliğin de rol oynamış olabileceğini göstermektedir.

Kaynakça

A- fier'iyeye sicilleri

Trabzon fier'iyeye Sicilleri (TfiS), No: 1945-1972.

Giresun fier'iyeye Sicilleri (GfiS), No: 1417 (Bu sicil Trabzon'a ait olup her nedense Millî Kütüphane'deki kayıtlarda Giresun sicilleri arasında yer almaktadır.)

B-Kitap ve makaleler

Abdülaziz Bey (1995), **Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri - Toplum Hayatı**, Haz. K. Arısan, D. Arısan Günay, 2. C., Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Akyıldız, Ali (1997), **Refia Sultan**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Berkes, Niyazi (1978), **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul.

Erdem, Yahya (1999), “*Sahafıar ve Seyyahlar: Osmanlı’da Kitapçılık*”, **Osmanlı**, XI.C., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss.720-731.

Ertem, Rekin (1991), **Elifbe’den Alfabe’ye**, Dergâh Yayınları, İstanbul.

Erünsal, İsmail E. (1999), “*Osmanlılarda Kütüphane ve Kütüphanecilik Geleneđi*”, **Osmanlı**, XI.C., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss.699-719.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, Aynur, Hatice (2003), “*Yazmadan Basmaya: Osmanlı Basma Kitap Geleneđinin Doğuşu*”, **Osmanlı Araştırmaları**, XXII, ss.219-255.

İskit, Server R., **Türkiye’de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış**, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Güngör, Erol (1978), **Türk Kültürü ve Milliyetçilik**, Ötüken Yayınları, İstanbul.

Sakal, Fahri (1999), “*Osmanlı Ailesinde Kitap*”, **Osmanlı**, XI.C., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss.732-738.

Turhan, Mümtaz (1987), **Kültür Değişmeleri**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

BOOK OWNERSHIP OF THE PEOPLE IN TRABZON

(1795-1846)

AbdullahSAYDAM*

Abstract

This study examines the level of book ownership in Trabzon in the first half of 19th century. The sources of this research are basically Trabzon Sheriyye Records. Totally, 29 records were examined. Tereke records are very sufficient for this subject. As a result of his research it has been seen that the rate of book ownership is very low. Also the data explain that the cultural reason of Ottoman Empire's falling down.

Key Words: Ottoman Empire, Trabzon, level of book ownership